

A NEW YORK-I SCHWIMMER RÓZSA-HAGYATÉK JELENTŐSÉGE¹

„Alig várom, hogy találkozzunk és azt is, hogy végre megtudjam, miként jutott át Ellis Islanden. A tegnapi nap folyamán 200 dollárt küldtem Önnek, így ha kedve tartja, kicsit tovább maradhat a keleti parton. Az utazás drága, egyhamar úgysem lesz rá lehetősége. [...] Azt kívánom, bár ott lehetnék a dokknál, de sajnos nem tudok.”² E sorokkal kezdte Lola Maverick Lloyd (1875–1944),³ az amerikai egyesült államokbeli pacifista mozgalom fontos személyisége 1921. augusztus 24-én Schwimmer Rózsának (1877–1948), a magyarországi polgári feminista mozgalom egyik alapítójához írott levelét, aki az első világháború utáni politikai események hatására hazája végleges elhagyása mellett döntött.

A történészek mostanáig igen kevés figyelmet szenteltek a modern magyar nőmozgalom 1918 előtti élharcosának, a világ első női nagykövetének, s a Nobel-díjra jelölt békeaktivistának. Éppen ezért a következő kérdések mindmáig megválaszolatlanok: miként vált a temesvári zsidó kereskedő családból származó tisztviselőnőből a Nők Választójogi Világszövetségének (*International Woman Suffrage Alliance, IWSA*) sajtótitkára? Milyen nehézségek eredményeként lehetett egy vidéki nőből az 1900-as évek kezdetén olyan publicista, aki nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi sajtóban is rendszeresen közölt cikkeket és aki teljes egészében képes volt megélni újságírói honoráriumából?⁴ Mely elvek szerint kezdték megjelentetni az első magyar feminista periodikát, *A Nő és a Társadalmat* 1907-ben, és milyen feltételeknek kellett eleget tennie Schwimmernek, aki 1913-ig a lap szerkesztője maradt?⁵

¹ A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-3-IV. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

² Rosika Schwimmer Papers, Manuscript and Archives Division, The New York Public Library. MssCol 6398. I. Correspondence and Mailbooks Box 130 (a továbbiakban: RSP).

³ Lloyd életével és az USA-beli békemozgalomban betöltött szerepére lásd bővebben: Lola Maverick Lloyd Papers, Manuscripts and Archives Division, The New York Public Library. MssCol 6233.

⁴ A teljesség igénye nélkül sorolok fel néhány osztrák és német lapot, amelyekben Schwimmer már az 1900-as évek kezdetétől cikkeket közölt: *Die Zeit*, *Wiener Mode*, *Arbeiterinnen-Zeitung*, *Neues Frauenleben*, *Illustrierte Frauen-Rundschau*, *Ethische Kultur*, *Dokumente der Frauen*, *Dokumente des Fortschritts*. RSP I. Box 1-9.

⁵ A Nő és a Társadalom Lapkiadó Társaság évi 2000 koronára rúgó fizetés biztosítása mellett alkalmazta Schwimmert a lap szerkesztői állására. A szerződés aláírásával többek között kötelezte magát arra, hogy minden számban publikál egy-egy cikket, s gondoskodik a hirdetések megjelentetéséről is. Susan Zimmermann 1999-es, a magyarországi nőmozgalmak történetéről közzétett kötetében utal arra, hogy Schwimmer kapta meg a szerkesztői állást, ám fizetése pontos összegét nem közli, sőt azt sem, hogy feladatai közé tartozott a megfelelő szerkesztőségi helyszín felkutatása és az ezzel járó költségek viselése. (Susan Zimmermann: *Die bessere Hälfte? Frauenbewegung und Frauenbestrebungen im Ungarn der Hasburgmonarchie 1848–1918*. Wien,

Többek között e kérdésekre kaphat igen részletes válaszokat az a kutató, aki az Amerikai Egyesült Államok második – és a világ negyedik – leggazdagabb gyűjteménnyel rendelkező könyvtárának, a *New York Public Library*nak a kéziratárában őrzött, 48,8 iratfolyóméterből (szűkebb értelemben véve 600 dobozból álló)⁶ Schwimer-hagyatékának (*Rosika Schwimmer Papers, 1890–1983*) feldolgozásába kezd. Sietve szeretném leszögezni, hogy bár több – a hazai és nyugat-európai feminista mozgalmak fejlődési sajátosságaival foglalkozó – történész már végzett kutatásokat az archívumban, ezek közül csupán doktori disszertációm témavezetőjének, Szapor Juditnak a vizsgálódásai tekinthetők szisztematikus feltárásoknak.⁷ Én magam a Balassi Intézet Klebelsberg Kunó Ösztöndíjának köszönhetően 2017. október–novemberében kezdhettem a New York-i anyag tanulmányozásába, amelyből mintegy 150 doboznyt sikerült áttekintennem.

A kutatás témája és relevanciája

A New York-i Klebelsberg-pályázatom elsődleges célja a készülő doktori dolgozatomhoz való anyaggyűjtés volt.⁸ PhD-kutatásom homlokterében egy osztrák és egy magyar polgári feminista egyesület sajtótevékenysége áll: az Auguste Fickert (1955–1910) által 1892/1893-ban, Bécsben alapított *Allgemeiner Österreichischer Frauenverein* (Általános Osztrák Nőegylet), valamint a Budapesten, 1904-ben életre hívott Feministák Egyesülete, amelynek vezetésében Glücklich Vilma (1872–1927) mellett Schwimmer Rózsa is oroszlánrészt vállalt.⁹ Az utókor méltánytala-

---

1999, 59.) Zimmermann nem közli a szerződés záradékát sem: „Ezen szerződési ajánlatunk 2, azaz kettő évre terjed. Ezen időn belül másfél év letelte után 6 havi felmondási időt biztosítunk úgy magunknak, mint Önnek. Két év múlva új szerződés kötendő.” RSP I. Box 553. Bár Schwimmer 1913-ig a szerkesztői pozícióban maradt, a megújított megbízást nem találtam meg az iratok között.

⁶ Ehhez kapcsolódnak Schwimmer családtagjainak, titkárának, mecénásainak irathagyatékai, amelyekre e tanulmányban még kitérek.

⁷ Utóbbira lásd például: Judith Szapor: *The Women’s Debating Club of Countess Károlyi; Hungarian Women’s Revolutionary and Counter-Revolutionary Activism in 1918/19*. *L’Homme*, 2004. 2. sz. 63–71.; Uő: ‘Good Hungarian Women’ vs. ‘Radicals, Feminists, and Jewish Intellectuals’: Rosika Schwimmer and the Hungarian Women’s Debating Club in 1918–1919. *Women’s History Review, Agency, Activism and Organization, Special Issue*, 2017. 6. sz. 1–19.; Uő: *Hungarian Women’s Activism in the Wake of the First World War; From Rights to Revanche*. London, 2018. A Schwimmer-anyagban végeztek még kutatásokat: Zimmermann i. m.; Kereszty Orsolya: „A Nő és a Társadalom” a nők művelődéséért (1907–1913). Budapest, 2011; Dagmar Wernitznig: *Out of her Time? Rosika Schwimmer’s Transnational Activism after the First World War*. *Women’s History Review*, 2017. 2. sz. 262–279.; Uő: *Between Front Lines: The Militant Pacifist Rosika Schwimmer (1877–1948) and her Total Peace Effort*. In *Reconsidering Peace and Patriotism during the First World War*. Ed.: Justin Quinn Olmstead. New York, 2017.

⁸ Munkacím: *A polgári liberális, feminista sajtó az Osztrák–Magyar Monarchiában. Folyóiratok, publicisták, olvasóközönség és a női munkavégzésről alkotott nézetek átalakulása*.

⁹ Glücklich Vilma több – 1904/1905 fordulóján, közvetlenül a Feministák Egyesületének megalakulása előtt írt – levelében kifejti, hogy „az ügyvezetésre alkalmatlannak tartom magamat”.

nul feledkezett meg a három nőről. Auguste Fickertnek a bécsi *Wienbibliothek im Rathaus*ban és az *Österreichische Nationalbibliothek* kéziratárában őrzött rendkívül gazdag irathagyatékában előttem csupán Hanna Hacker végzett elmélyültebb kutatásokat.¹⁰ Különösen meglepő mindez azért, mivel Fickert személye a császárváros kultúrtörténete szempontjából is kulcsfontosságú: Bécs első szociális lakótelepének (*Heimhof*) felállítását mellett komoly munkát végzett a társadalmi felelősségvállalás, a népoktatás és a művészetpártolás jegyében.

Schwimmer Rózsáról, a világháborús békemozgalom egyik legnagyobb hatású figurájáról, hazánk első külföldi (svájci) nagyköveteről és Glücklich Vilmáról – aki a nők békepártjában szerzett elévülhetetlen érdemeket – szintén keveset tudunk. A társadalomtörténészek mindezekig megfeledkeztek a három szervezet sajtótevékenységének pontos rekonstrukciójáról, illetve csak felületesen használták fel kutatásaikhoz (egy-egy témához illusztrációként) az egyesületek által publikált folyóiratokat.¹¹ A munka során éppen ezért az egyesületekhez köthető lapok szisztematikus elemzésére és nemzetközi kontextusba helyezésére vállalkoztam.

E periodikák a következők: *Neues Frauenleben* (Bécs, 1902–1918), *A Nő és a Társadalom* (Budapest, 1907–1913) és *A Nő. Feminista folyóirat* (Budapest,

---

1905. január (?). (Glücklich Vilma levele Schwimmer Rózsának RSP I. Box 6.) Ennek ellenére – Schwimmer közbenjárásával – Glückliche választották az egyesület ügyvezető elnökévé, viszont a későbbi levelezések egyértelműen bizonyítják, hogy folyamatosan konzultált Schwimmerrel az egyesület vezetésében felmerülő kihívásokról. A külföldi IWSA-vezetők – elsősorban Carrie Chapman Catt (1859–1947) – meglepődését fejezte ki, amiért nem Schwimmer lett a szervezet elnöke: „Nagyon örülök annak, hogy a Magyarországi Feministák Egyesülete csatlakozik a nemzetközi szervezethez. Mihamarabb válaszolnom kell a levélre, amit az ügyvezető elnöktől kaptam. Egy dolog azonban rejtély számomra. A levél tetején Glücklich Vilma neve szerepel, aki a sorok végén az egyesület elnökeként búcsúzik. Kíváncsi vagyok, hogy ennek mi lehet a magyarázata.” Carrie Chapman Catt Schwimmer Rózsának. 1905. április 22. RSP Box 7. (Ford.: Cz. D.)

¹⁰ Hacker két rövidebb, ám igen fontos tanulmányt publikált Fickertnek az *Allgemeiner Österreichischer Frauenverein*on belül kiépített „egyeduralmáról”, a halála után bekövetkező „hatalmi harcok”-ról, valamint az egyesületen belüli (esetenként lesbikus) viselkedési normákról. (Hanna Hacker: Wer beginnt? Wer verliert? Wer tritt aus dem Schatten? Machtkämpfe und Beziehungsstrukturen nach dem Tod der „großen Feministin” Auguste Fickert [1910]. *L'Homme*, 1996. 1. sz. 97–106.; Hanna Hacker: Zeremonien der Verdrängung: Konfliktmuster in der bürgerlichen Frauenbewegung um 1900. In: *Die Frauen der Wiener Moderne*. Wien, 1997.) A *Wienbibliothek im Rathaus*ban őrzött forrásokkal kapcsolatos útmutatását és hasznos tanácsait ezúton is köszönöm.

¹¹ Néhány példa a teljesség igénye nélkül: Kéri Katalin: *Hölgyek napernyővel: nők a dualizmus kori Magyarországon 1867–1914*. Pécs, 2008; Acsády Judit – Mészáros Zsolt: *Feminizmus a fővárosban és vidéken a múlt századelon*. In: Pap József – Tóth Árpád – Valuch Tibor (szerk.): *Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon*. Budapest, 2016, 486–502.; Kereszty: i. m. Bár utóbbi kötetben Kereszty *A Nő és a Társadalom* tartalmi elemzését ígéri az olvasónak, ennek ellenére a cikkek szisztematikus, előre kidolgozott rendszer szerinti elemzése kissé elsikkad, a lapban publikált cikkek többnyire a nők által elfoglalt terek illusztrációiként jelennek meg. Gyáni Gábor egy 2006-os cikkében gyűjti össze azon irányvonalakat, amelyeket a sajtótörténettel foglalkozó kutatóknak követniük kellene: Gyáni Gábor: *Sajtótörténet a társadalomtörténész szempontjából. Médiakutató*, 2006. 1. sz. 57–64.

1914–1928).¹² Fontosnak tartom kiemelni, hogy a lapok szerkesztőségének vezetői (Auguste Fickert, Adele Gerber, Leopoldine Kulka, Christine Touaillon, illetőleg magyar részről Schwimmer Rózsa, Glücklich Vilma és Pogány Paula), valamint a mögöttük álló egyesületek¹³ folyamatosan nyomon követték egymás munkáját, így viszonylag szoros kapcsolatban álltak egymással, valamint több nyugat-európai és tengerentúli nőszervezettel, lapjaik profilja pedig rendkívül hasonló volt. Mindezt a disszertációm mellékleteként elkészített cikkrepertórium is egyértelműen bizonyítja.¹⁴ A doktori dolgozatom egyik legfontosabb mellékleteként összeállítom továbbá a lapokban leggyakrabban publikáló szerzők – akik általában az említett egyesületek tagjai voltak – prozopográfiai adattárát. Így közelebbi képet nyújthatok arról, hogy pontosan kik voltak az egyesületek tagjai, mely társadalmi rétegekből kerültek ki, milyen munkát végeztek az egyesületi feladataik mellett, meg tudtak-e élni az újságírásból, milyen volt a családi állapotuk stb.

A cikkek specifikus, témák szerinti elemzése mellett a dolgozatban nagy hangsúlyt kap a nők munkavállalásával kapcsolatos nézetek – 1914 és 1918 közötti rohamos – átalakulása, az osztrák és a magyar egyesületek háborúhoz való hozzáállása. Eddigi kutatásaim szerint az osztrákok esetében ez többnyire elméleti síkon maradt, a magyarok sokkal gyakorlatiasabbak voltak. Ennek bizonyítására rekonstruálni igyekszem azon levéltári forrásokat, amelyek az egyesületek állás-közvetítő tevékenységét, valamint az osztrák szervezet jogsegélyszolgálatának működését dokumentálják. Továbbá az IWSA kútfőinek feltárásával rekonstruálom az egyesületek nyugat-európai és tengerentúli kapcsolatait egy olyan korszakban, amikor mind az osztrák, mind pedig a magyar nőmozgalom leginkább megközelítette a nyugati országok szervezkedésének szintjét.

A fentiekből jól látható, hogy a doktori kutatáshoz több különböző forráscsoportra támaszkodom. Munkámat a kezdeti szakaszban jelentős mértékben megkönnyítették azon elektronikus archívumok – *AustriaN Newspaper Online*, *Magyar Társadalomtudományok Digitális Archívuma* –, amelyeken az osztrák lap, valamint *A Nő és a Társadalom*, illetve *A Nő* példányainak többsége *online* is elérhető.¹⁵ A vizsgálatba bevont további magyar nyelvű periodikák – *Nőtisztviselők Lapja* (1915–1919), *Nők Lapja* (1916–1919), a *Nőmunkás* – 1915 és 1918 között megjelent, elő-

¹² A *Neues Frauenleben* utolsó lapszáma 1918 májusában került az olvasókhöz, míg *A Nő* megjelenése az 1918-as év után egyre rendszertelenebbé vált.

¹³ A magyar lapoknál e tekintetben meg kell említenünk az 1896-ban szerveződött Nőtisztviselők Országos Egyesületét is, hiszen 1915-ig a Feministák Egyesületével közösen publikálták *A Nő és a Társadalmat*, valamint *A Nőt*.

¹⁴ Az Excel táblázatokba a cikkek szerzői, műfajuk és témái (kulcsszavak) mellett azok tartalma, helyszíneik és az adott lapban elfoglalt helyük is bekerült. Bizom abban, hogy az ilyen típusú – Nyugat-Európában és Németországban elterjedtnek számító – adatbázis a téma jövőbeli kutatóinak segítségét jelent majd.

¹⁵ *AustriaN Newspaper Online*: <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?aid=frl> (Utolsó letöltés ideje: 2018. 01. 05.); *Magyar Társadalomtudományok Digitális Archívuma*: <http://www.mtda.hu/NET.html> (Utolsó letöltés ideje: 2018. 01. 05.)

zetesen szelektált számaint – az Országos Széchényi Könyvtár mikrofilmolvasójában és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban tekintetem át. A levéltári kutatások helyszínei a következők voltak: Budapest (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára), Bécs (*Österreichische Nationalbibliothek – Musiksammlung, Sammlung von Handschriften und alten Drucken, Wienbibliothek im Rathaus*), New York (*New York Public Library*), Lipcse (*Deutsche Bücherei, Louise Otto-Peters Archiv*) és Manchester (*The John Rylands Library – Women’s Suffrage Movement Archives*).

A fenti intézményekben vizsgált anyagok többsége személyi hagyaték, amelyek közül e helyütt csupán a New York-i Schwimmer-anyaggal foglalkozom részletesen, a többire pedig csak a kontextus megteremtéséhez szükséges pontokon utalok.¹⁶ E túlnyomórészt levelezésekből és naplójegyzetektől álló hagyaték ugyanis kulcsfontosságú a fent említett magyar lapok működési gyakorlatának megismeréséhez. A forrásokból kibontakozik továbbá Schwimmer rendkívül széles hazai és nemzetközi kapcsolati hálója: a 462 dobozba rendezett levelezésben nőmozgalmi vezetők (Anita Augspurg, Lida Gustava Heymann, Aletta Jacobs), vezető politikusok (Wodroow Wilson, Károlyi Mihály, Lloyd George) és művészek (Thomas Mann, Kodály Zoltán, Ady Endre) leveleit is megtaláljuk például. Az éles szemű kutató figyelmét nem kerülik el továbbá pl. a Sztálinnal, Karl Liebknechttel vagy a Sylvia Pankhursttel váltott levelek sem.

Az osztrák–magyar nőmozgalom közötti kapcsolatrendszer feltárása szempontjából is igen fontos a hagyaték. Többek között egyértelműen kiderül belőle, hogy Schwimmer az *Allgemeiner Österreichischer Frauenverein* (valamint az osztrák esernyő-egyesület, a *Bund Österreichischer Frauenvereine* [Osztrák Nőegyletek Szövetsége]) tagjai közül szoros kapcsolatban állt (1908-as konfliktusukig) Auguste Fickerttel, és az 1920-as évekig viszonylag intenzíven levelezett az osztrák feminizmus más prominens személyiségeivel, például Marianne Hainisch-sal, Marie Langgal, Leopoldine Kulkával és Adele Gerberrel is. A lapkiadással kapcsolatos feladatok mellett megvitatták egymással a nőmozgalom legfontosabb kihívásait, sőt Schwimmer az 1900-as évek kezdetén gyakran kért útmutatást (pl. a nő munkavállaláshoz köthető kérdésekben) osztrák „kolléganőitől”.

A New York-i és a korábbi kutatásaim jellegeből adódóan hosszabb távú céloom túlmutat a doktori értekezés elkészítésén. Távlati terveim között szerepel ugyanis egy Schwimmer-életrajz megírása, amelyet a hazai történetírás fontos adósságának tartok. A feldolgozott forrásanyag segítségével rekonstruálhatóvá válik többek között az első női nagykövet munkássága, Schwimmer kapcsolata a magyar politi-

---

¹⁶ Saját kutatásaim szempontjából az említett Fickert-anyag a legfontosabb, illetve meg kell még említenem Leopoldine Kulka, valamint Rosa Mayreder hagyatékát, akik az egyesület működésének bizonyos időszakában szintén fontos szerepet játszottak az *Allgemeiner Österreichischer Frauenverein* vezetésében. Egy IWSA-n belüli konfliktus miatt lényeges Käthe Schirmacher német nőmozgalmi aktivista hagyatéka, amelynek feldolgozását a bécsi egyetemen Johanna Gehmacher és kutatói teamje végzi jelenleg. Az analógiákkal és a forráskezeléssel kapcsolatos útmutatást ezúton is köszönöm neki.

kai elittel (többek között Károlyi Mihállyal, akivel már a világháború éveiben folyamatos levelezésben állt), illetve érdekes adalékok derülhetnek ki a Tanácsköztársaság kezdetén Bécsbe menekülő magyarok helyzetéről, akik közül Schwimmer többekkel szoros kapcsolatot alakított ki. Ezzel párhuzamosan Hanna Hacker évek óta bátorít arra, hogy – a Schwimmer-hagyaték minél teljesebb körű feldolgozása után – készítsék el egy összehasonlító elemzést a vizsgált osztrák és magyar egyesületről, illetőleg vezetőik tevékenységéről.

A New York-i Schwimmer-hagyaték és jelentősége

Bizonyára sokakban felmerül a kérdés, hogy miként kerül egy magyar származású publicista és politikai aktivista életének szinte minden pillanatát dokumentáló irathagyatéka a második legnagyobb USA-beli közgyűjteménybe?¹⁷ Ahogy a fentiekben már utaltam rá, az 1918 novembere és 1919 márciusa között svájci nagyköveti posztot betöltő Schwimmer a Tanácsköztársaság kikiáltását követően hazája elhagyására kényszerült. 1920 januárjában a család egy, a forrásokban nem megnevezett barátjának segítségével, Kovács Ilona néven jutott el Bécsbe, ahova rövid idő elteltével húga, Franciska (1880–1963) is követte.¹⁸ Itt a következő év augusztusáig maradtak, ekkor Lola Maverick Lloyd támogatásával az Amerikai Egyesült Államokba emigráltak.¹⁹ A testvérpár először Chicagóban, majd New York-ban élt, egészen 1944-ig – Lola haláláig – élvezve a Lloyd család anyagi támogatását. Rózsa amerikai állampolgárságért 1924-ben benyújtott kérelmét viszont megingathatatlan pacifista elvei miatt elutasították. Így a testvérek életük végéig „hontalan”-ként, azaz „állampolgárság nélkülüként” éltek az USA területén.²⁰ Rózsa a New York-i évek során továbbra is széles körű publikációs tevékenységet folytatott: a gyermekmeséktől a házastársi szerepek témaköréig számos témát lefedő irodalmi hagyatékának feldolgozására – a magyar nyelvű iratok figyelembe vétele nélkül – legutóbb Dagmar Wernitznig vállalkozott doktori disszertációjában.²¹

¹⁷ A hagyaték rendkívül sokrétű forrásanyagot foglal magába: iskolai füzeteket, Schwimmer rajzait, karikatúráit, a fiatalkori öngyilkos hajlamairól árulkodó rajzokat, amelyeken részleteibe menően tervezte meg saját síremlékét, lakáskulcsokat, híres fekete ridiküljét, könyvtári olvasójegyeket, határidőnaplókat (egy évben sokszor hármat-négyet is vezetett párhuzamosan) stb.

¹⁸ Franciska, aki eredetileg zongoratanárnéként dolgozott, 1963-ben bekövetkezett haláláig Edith Wynnerrel közösen jelentős szerepet vállalt a Schwimmer-hagyaték kezelésében. Edith Wynner Papers, Manuscripts and Archives Division The New York Public Library. MssCol 17917 (a továbbiakban: EWP).

¹⁹ Természetesen Schwimmer hamis útlevelei és az emigrációval kapcsolatos hivatalos iratok is a hagyaték részét képezik. RSP X. Box 554, 555.

²⁰ Igazolvaiban kivétel nélkül szerepel a „stateless” megjelölés. Uo. 1921 után már csak néhányszor tértek vissza Európába rövid gyógykezelések céljából, illetve azért, hogy különböző nő- vagy békekongresszusokon vegyenek részt.

²¹ A disszertáció egyelőre csak kéziratban érhető el, célkitűzéseit és a hagyaték kutatásával kapcsolatos jövőbeli terveit Wernitznig e tanulmányban jelölte meg: „It is a Strange Thing not to Belong to any Country, as is my Case Now.” Fascism, Refugees, Statelessness, and Rosika Schwimmer (1877–1948). *DEP: Depottate, esuli, profughe*, 2015. 1. sz. 102–108.

1935-ben Schwimmer Mary Ritter Beard (1876–1958) amerikai történésszel és feministával közösen egy nőmozgalmi archívum (World Center for Women's Archives, WCWA) felállításához fogott.²² Noha a kezdeményezés 1940-re megbukott, példaként szolgált más intézmények hasonló profilú gyűjteményeinek. Vélhetőleg e kudarc is szerepet játszott Schwimmer és Lola Maverick Lloyd 1944-es döntésében, melynek értelmében saját maguk és családjuk irathagyatékát a *New York Public Library* gondozására bízták. A Schwimmer család tagjai közül a szintén (újság)íróként tevékenykedő nagybácsinak, Leopold Katschernek (Kácsr Lipót, 1853–1939) és feleségének az anyaga a leggazdagabb, de viszonylag részletes forrásanyag áll a kutatók rendelkezésére a Schwimmer-szülőkről és Franciskáról is.²³ Hosszú időn keresztül e források képezték a *Schwimmer–Lloyd Collection* [Schwimmer–Lloyd Gyűjtemény] gerincét, amely egységes archívumként 22 kisebb-nagyobb sorozatból állt. Végül 2007-ben végezték el a teljes anyag újrendszerezését, amikor is a Schwimmer-hagyaték részben kikerült a Schwimmer–Lloyd Gyűjtemény égisze alól, és jelenleg önálló anyagként áll a történészek rendelkezésére.

A Schwimmer-hagyaték keletkezéstörténetével kapcsolatban két érdekességet kell még említenem. Bár Schwimmer Rózsa – fiatal éveiben kialakuló, majd egyre súlyosbodó cukorbetegsége következtében – 1948 augusztusában elhunyt, a róla szóló források nem szakadnak meg ezzel az évvel. Mindez a szintén magyar származású, majd az Egyesült Államokba emigráló Edith Wynnernek (szül. Weiner, 1915–2003) köszönhető, aki Schwimmer személyi asszisztenseként az 1990-es évek kezdetéig az anyag szaktanácsadójaként is tevékenykedett, és gyűjtötte a róla megjelent írásokat, cikkeket.²⁴ Wynner lelkiismeretes gyűjtő- és rendszerező munkájára egyébként a mai kutató is hálával gondolhat, hiszen neki köszönhetően több nehezen olvasható, erősen roncsolódott irat kivonatai gépelt formában, angol nyelven is rendelkezésre állnak. Mindez óriási segítség azon történészeknek, akik nem beszélnek magyarul, vagy nehézkesen boldogulnak a 20. század eleji német nyelvű szövegek olvasásával.

A Schwimmer-hagyaték részei

A tíz sorozatba rendezett hagyaték tehát Schwimmer mindennapjainak szinte valamennyi percét dokumentálja. Az összesen 462 dobozba gyűjtött levelezés (I. sorozat) az 1890-es évektől, fiatalkori baráti levélváltásaitól kezdve szinte a halála pillá-

²² Relph, Kimbell Repph: *The World Center for Women's Archives, 1935–1940. Signs*, 1979. 4. sz. 597–603.

²³ Leopold and Berta Katscher Papers, 1866–1939. Manuscripts and Archives Division, The New York Public Library. MssCol 6318.; Schwimmer Family Papers. Manuscripts and Archives Division, The New York Public Library. MssCol 17921.

²⁴ EWP I.

natáig enged bepillantást személyes és szakmai életének részleteibe.²⁵ A kutató e helyütt legnagyobb öröme nem csupán a beérkező levelekben, képeslapokban, vizitkártyákban mélyedhet el, hanem a kimenő postába is bepillantást nyerhet a levelekhez csatolt másolatok formájában. Különösen jól reprezentáltak az alábbi témakörök: a Nőtisztviselők Országos Egyesületének korai működése (amelyben Schwimmer az egyesület alapítása után rövid időn belül szintén vezető szerepet kapott), a Feministák Egyesületének nemzetközi kapcsolattrendszere, *A Nő és a Társadalom* szerkesztésével kapcsolatos feladatok, az 1913-as budapesti nőkongresszus szervezése, Schwimmer 1915-ös egyesült államokbeli előadókörútja, valamint a Ford békehajó története.

Olyan prominens személyiségek leveleire bukkanhatunk az anyagban, mint pl. Albert Einstein, Herbert Hoover, Bertha von Suttner, Emmeline Pethick-Lawrence, Margaret Sanger, Lily Braun vagy éppen Giesswein Sándor, Ottokar Czernin és Kéthly Anna.²⁶ A magánlevelezés gerincét a következő személyek alkotják: Rózsa szülei, húga, Franciska, illetve harmadik testvérük, Béla, akinek 1914–1918 közötti, frontvonalról írt levelei is fennmaradtak. A korai időszakból számos levél íródott az imént említett Kubicsek Irma, egy temesvári barátnő tollából, aki végigkövette Schwimmer fiatal, lelkileg erősen instabilnak mondható éveit. Természetesen meg kell említenünk a Lola Maverick Lloydal és az Edith Wynnerrel való gyakori levélváltásokat is.

Az anyag gazdagsága ellenére a tapasztaltabb kutatóknak szinte azonnal feltűnik, hogy mi hiányzik a levelezésből: semmi sem maradt fent Schwimmer férjétől, az újságíró Bédy Bélától. Az igen rövid ideig tartó házasság 1911-ben kötött, de semmilyen bizonyíték nincs arra, hogy Bédy a következő év folyamán esetleg elhunyt volna, vagy, hogy a pár a válás mellett döntött.²⁷

²⁵ Álljon itt néhány, korábban kevésbé ismert részlet Schwimmer magánéletéből: egy fiatalkori barátnő, Kubicsek Irma utalásaiból kiderül többek között, hogy Schwimmer fiatal éveiben lelkileg labilis, búskomorságra hajlamos személyiség volt, aki élete minden területén elismerésre szomjazott. Megtudjuk azt is, hogy néhányszor az alkohollal is közelebbi kapcsolatba került: „[...] és remélem, hogy egészséged ma már teljesen helyre van állítva, különben még egy igazi részeges csapodár válik belőled, ha még tovább folytatod az ivást. Kár volna érted.” Kubicsek Irma levele Schwimmernek, 1894. 05. 09. RSP I. Box 1.; Egy másik, igen bensőséges hangulatú levélben Aletta Jacobs (1854–1929) Schwimmer morfiumfüggőségére reflektál. (Aletta Jacobs levele Schwimmernek, 1905. 02. 16. RSP Box 7.) Jacobs egy másik levelében Schwimmer szexuális orientációja a téma: „Örülnék annak, ha egy napon arról számolnál majd be, hogy egy jó barátot találtál, és csak ez után kell majd megmondanod, hogy szexuális értelemben normális vagy abnormalis vagy. A házasságra még hosszú ideig nem kell gondolnod, de szeretőd lehet és kellene is, hogy legyen.” Aletta Jacobs Schwimmernek, 1905. 04. 20. RSP I. Box 7. (Ford.: Cz. D.)

²⁶ Azon történészek dolgát, akik az 1921-es amerikai emigráció utáni anyagokat kívánják tanulmányozni, megkönnyítik azok a „levélkönyvek”, amelyeket Schwimmer napi rendszerességgel vezetett, és amelyekben minden egyes beérkező és kimenő levél regisztrálásra került. (Hasonló regisztert vezetett a telefonbeszélgetéseiről is 1927 után.) RSP I.B. Box 463–465.

²⁷ Bizonyos mindenesetre az, hogy a házassága vége után Rózsa kerülte a „Bédy-Schwimmer” név használatát, a „Madam Schwimmer” megszólítást részesítette előnyben. Vö. Aletta Jacobs kár-

A levelek alapján képet kaphatunk Schwimmer politikai és társadalmi problémákkal kapcsolatos nézeteiről, illetve arról, hogy milyen stratégiákat alkalmazott terveinek, aktuális projektjeinek megvalósítására. Részletekbe menő leírások olvashatók barátairól, kollégáiról és ellenségeiről, ezek némelyike már-már a pletykálkodás határait súrolja. Ennél viszont sokkal lényegesebb az, hogy a levelek alapján rekonstruálható a korai magyarországi civil szerveződések története, fejlődési sajátosságai, illetve az, hogy ezen egyesületek milyen nehézségekkel szembesültek az első világháború kirobbanásakor, valamint a Monarchiától való elszakadást követően.

Fontos tisztázni azt, hogy Schwimmer – néhány fiatalkori kísérlettől eltekintve – sosem vezetett a klasszikus értelemben vett naplót. Ezzel szemben dátummal ellátott jegyzetpapírok hada maradt ránk a levelek között, amelyekre általában aktuális napi tennivalóit, találkozóit vagy éppen elintéznivalóit, bevásárlólistáit jegyezte fel. A svájci hónapokban esetenként apró papírdarabokra feljegyezve szerepelnek az adósságai,²⁸ cukorbetegsége súlyosbodásával pedig napi öt-hat étkezésre bontott étrendje, kímélő receptjei.

A II., IV., V., VI., és VIII. sorozat anyagaira csak röviden térek ki, mivel ezekben (a kutatási téma jellege és az idő rövidegsége miatt) kevéssé mélyedtem el. Az anyag jelentős része Schwimmer 1896 és 1948 között tartott beszédeinek pizkozatait, valamint cikkeit tartalmazza.²⁹ A pacifista mozgalmak történetét rekonstruálni kívánó kutatók számára a Ford békehajó és az 1915-ös hágai békekongresszus történetével foglalkozó források jelentik az igazi kincseshányát. Külön sorozatba gyűjtötték továbbá azon iratokat, amelyek Schwimmer amerikai állampolgárságért benyújtott kérelméhez és annak hivatalos visszautasításához, valamint az ezt követő perhez kapcsolódnak. Létezik a fentiek mellett egy közel 50 doboznyi anyag, amelyben azok a cikkek szerepelnek, amelyek Schwimmer több évtizedes nőmozgalmi és pacifista tevékenységéről láttak napvilágot.

Alig kétdoboznyi irat dokumentálja Schwimmer néhány hónapos svájci nagyköveti munkásságát. E források közül a legérdekesebb talán az a több évtizeden keresztül folytatott levelezés, amelyet Rózsa, majd halála után Franciska folytatott többek között Károlyi Mihállal, Ágoston Péterrel, Kun Bélával és Kemény

---

tyájával, aki már 1904-ben feltette a kérdést: „Hogy lehet az, hogy Téged Bédy-Schwimmernek hívnak?” Aletta Jacobs Schwimmernek, 1904. 04. 26. RSP I. Box 5.; Vö. A *Nő* 1914 után kiadott háborús számaival, amelyekben ismét a „Bédy-Schwimmer” név szerepel.

²⁸ Schwimmer rokonaitól és magyarországi ismerőseitől, elsősorban Leopold Katschertől és Teleki Sándornétól (és férjétől) volt kénytelen több alkalommal is kölcsön kérni svájci munkavégzése során, mivel a magyar állam nem folyósította fizetését. Az ezzel kapcsolatos részletekre a későbbiekben még kitérek. RSP III. Box 484, 485.

²⁹ Schwimmer szinte a halála pillanatáig írt, amit 1948. június 21-i naplófeljegyzés is bizonyít: „Sokkal hasznosabb lenne, ha a cikket írnám [az egészségi állapotommal kapcsolatos feljegyzések helyett – Cz. D.]. Mindenki olvas cikkeket, de ezeket senki nem fogja.” RSP X. Box 586.

Györggyel arról az 1918. novemberi árfolyamon 20 000 svájci frankot kitevő adóságról, amellyel az állam diplomáciai szolgálataiért tartozott.³⁰

Külön sorozatba kerültek az 1913-as budapesti IWSA-kongresszus rendezéséhez kötődő források. A rendkívül széleskörű külföldi levelezés részleteinek ismeretése szétfeszítené az írás kereteit, viszont egy dolgot mindenképp le kell szögezni. A közel 3000 vendég fogadásával járó esemény megszervezése óriási kihívás elé állította a Feministák Egyesületét, a rendezvény eredményes lebonyolítása pedig egyértelműen bizonyította, hogy a hazai feminista mozgalom fejlettségi szintje megközelítette a nyugati országok hasonló profilú szervezeteitét.

Talán a Schwimmer pénzügyeit és egészségi állapotát dokumentáló források áttekintésekor válik a leginkább szembetűnővé az, hogy egy olyan személyiség állhat előttünk, aki tudatosan jegyezte fel életének minden apró mozzanatát. Banki kimutatások, blokkok, számlák mellett többek között névjegykártyák és vizitkártyák tömegére, valamint olyan listákra bukkanunk, amelyek az általa megvásárolt és/vagy elolvasott könyveket tartalmazzák. Feltehetnénk a kérdést: vajon mennyire lehetett tudatos tevékenység Schwimmer részéről, hogy minden percét lejegyezte, és minden apró-cseprő iratot megőrzött? Egy rendszerező mániás gyűjtőszennvedélyével állunk szemben vagy egy olyan személlyel, aki már életében egy majdan róla készülő biográfiához kívánt rendszerezett anyagot biztosítani? Az 1914 utáni feljegyzései, az egészségi állapotát dokumentáló füzetek sorozata, az 1927 után vezetett, telefonbeszélgetéseket rögzítő kötetek az utóbbi feltételezést erősítik, már csak azért is, hiszen szinte kivétel nélkül angol nyelven íródtak.

A forrásokkal kapcsolatos kihívások

Két hónapos New York-i ösztöndíjamat követően meggyőződésem, hogy a *New York Public Library* kézírattára az egyik leginkább kutatóbarát archívum azok közül, amelyekben eddig jártam. Összesen 5500 gyűjteményt, mintegy 8839 iratfolyóméternyi anyagot őriznek itt. Az *online* elérhető segédletek és az olvasóteremben elhelyezett kártyakatalógusok mellett a levéltár munkatársai is készségesen segítik a történészek munkáját.³¹ Az érvényes (bárki számára térítésmentesen igényelhető) olvasójeggyel rendelkezőknek előzetesen regisztrálniuk kell a könyvtár *online* felületén, megjelölve szűkebb kutatási területüket, illetve természetesen azt, hogy mely anyagokat kívánják áttekinteni. Egyszerre maximum öt doboz áll rendelkezésre (a napi maximálisan kiadható dobozok száma nincs meghatározva), és nagy segítség az is, hogy az iratok egy része (30%) szabadon fotózható.

Néhány évvel ezelőtt bizonyos történelmi körökben röppent fel a hír, mely szerint megkezdődött a Schwimmer-hagyaték digitalizálása, és az anyag rövid időn

³⁰ A magyar külügyminisztérium Franciska megismételt kérelmét 1948. november 15-én végül elutasította. RSP III. Box 485.

³¹ E helyütt szeretném megköszönni referensem, Cara Dellatte orientációját és hasznos tanácsait.

belül elérhetővé válhat a *New York Public Library online* felületén. Ez azonban sajnálatos módon a források jellege és az iratanyag gazdagsága miatt egyelőre teljes mértékben elképzelhetetlen – az ilyen irányú munka első lépésében ugyanis azt a több ezer cédulából álló katalógust kellene digitalizálni, amely azon személyek neveit tünteti fel, akikkel Schwimmer az 1890-es évek kezdetétől haláláig levelezett. A levelezőpartnerek neveit tartalmazó *online*, kulcsszavas keresővel ellátott katalógus hiánya egyébként már csak azért is fájó pont a kutatónak, mivel a cédulakatalógus nem nyújt pontos felvilágosítást arra vonatkozóan, hogy adott személy mikor váltott levelet Schwimmerrel. A levélírók évekre lebontott kimutatása csupán részleges segítség a kutatónak, hiszen egy-egy évkörhöz gyakran 15–20 doboz is kapcsolható. Meg kell említenem még azt is, hogy a katalógus készítője fontos személyeket felejtett ki a listából (a legszembetűnőbb számomra Auguste Fickert nevének hiánya volt), a magyar és német nevek között pedig több is hibásan szerepel.

Ugyanakkor a könyvtár munkatársai ténylegesen eléretővé tettek közel 800 fotót, amelyek többsége az első világháború előtti nemzetközi nőmozgalmi összejöveteleken (Amsterdam, London, Stockholm) készült. Különösen érdekesek azok a képek, amelyek a Feministák Egyesülete által szervezett 1913. júniusi budapesti nőkongresszusról maradtak ránk, és amelyek a tanácskozáson kívül a bizottságok szabadidős programjainak, tanácsstermeken kívüli összejöveteleinek is emléket állítanak.

Szó sincs tehát a teljes gyűjtemény digitalizálásáról, így annak a történésznek, aki közelebbről kívánja megismerni a Schwimmer életének és a modern magyarországi feminizmus megszületésének szinte minden pillanatát dokumentáló forrásanyagot, mindenképpen hosszabb időt kell eltöltenie a New York-i közkönyvtárban.

A távolságon és az anyag terjedelmén kívül még egy fontos tényezőt is ki kell emelnünk, ami a témában született publikációkon végigtekintve több kutató dolgot is megnehezítette: a források jelentős része ugyanis a magyar és az angol mellett németül és franciául, kisebb részük olaszul és hollandul íródott. Kérdéses például az, hogy Dagmar Wernitznig – aki a *Women's History Journal* hasábjain legújabbban megjelent tanulmányában egy Schwimmer-életrajz elkészítését jelöli meg jövőbeli céljaként – miként dolgozhatná fel a neves magyar feminista életét a magyar nyelv ismeretének hiányában?³²

³² Wernitznig: i. m. 262–279. A cikk hivatkozásából és a szerző néhány korábbi írásából egyértelműen kiderül, hogy Wernitznig csupán az angolul és németül íródott leveleket és sajtóforrásokat dolgozta fel műveiben. Éppen ezért, amint azt saját kutatásaim bizonyították, az első világháború kirobbanását követően mindenképpen hibásan ítéli meg Schwimmer Rózsa pozícióját a magyar nőmozgalomban. Véleménye szerint már 1914 után elszigetelődött a hazai feminista mozgalmon belül, amit csak tovább erősített 1920-as emigrációja. A Glücklich Vilma, Pogány Paula és Spády Adél tollából származó levelek, amelyek valóban megírtak ezekben az években, de távolról sem maradtak el, ennek éppen az ellenkezőjét bizonyítják, hiszen 1914 után is meleg, szeretetteljes, néhol aggóató hangvételűek. Többségük részletes beszámolókat tartalmaz a Feministák Egyesületének háborús munkájáról, rendszeresen kikérve Schwimmer véleményét a

Suzan Zimmermann a magyarországi nőmozgalom 1848 és 1918 közötti történetéről közreadott – a korábbiakban már többször említett – munkájában Schwimmer Rózsa 1890–1914 közötti levelezéséből dolgozott fel bizonyos részleteket, amelyek jobbra a Feministák Egyesületének korai működésére (programok, lap indulása), valamint a szociáldemokrata nőmozgalommal kialakult ellentétekre fókuszálnak.³³ Zimmermann emellett betekintett azon sajtóforrásokba is, amelyek Schwimmer publicisztikai tevékenységére vonatkoznak.³⁴ Kereszty Orsolya a Feministák Egyesületének és *A Nő és a Társadalom*nak a nők informális oktatásában betöltött szerepéről publikált 2011-es kötetében³⁵ részben az egyesületi iratokat tartalmazó háromdoboznyi anyagot hasznosított.³⁶ Ezen kívül – Zimmermannhoz, doktori disszertációja témavezetőjéhez hasonlóan – mintegy 14 doboznyi (többnyire magyar nyelvű) anyagot dolgozott fel a Schwimmer-levelezésből 1910-ig. A feltárt anyag többsége *A Nő és a Társadalom* indulására vonatkozik. Kereszty röviden tér azonban csak ki a Feministák nemzetközi kapcsolatrendszerére, és e tekintetben is a nyugat-európai és az angolszász vonal dominanciáját (valamint néhány egzotikusnak mondható ázsiai és óceánon túli ország szerepét) hangsúlyozza.³⁷

Az imént említett munkákkal kapcsolatban leginkább azt kívántam érzékeltetni, hogy az ilyen típusú tallózó kutatások nem elegendőek ahhoz, hogy Schwimmer életéről és a hazai feminizmus korai történetéről részletgazdag képet kapjunk. Bízom tehát abban, hogy a későbbiekben lesz még lehetőségem arra, hogy a New York-i anyagban kutathassak, és tovább árnyalhassam a hazai és külföldi történések e témakörhöz köthető ismereteit.

---

vitás kérdésekben. (RSP I. Box 86–97.) Azt, hogy a tengerentúli előadókörúton lévő, valamint a háborús békemozgalomban vezető szerepet vállaló Schwimmert mennyire várták haza a társnői, mi sem bizonyítja jobban, mint *A Nő* című folyóirat egyik 1916-os száma, melyben a szerkesztők már-már túlcserélő örömeiket fejezik ki azon alkalomból, hogy vezetőjük hazalátogat a (később betiltott) feminista kongresszusra. (*A Nő*, 1916. 6. 87.; Lásd még Szapor: i. m. 2–3. fejezet, 35–85.) A nemzetközi nőmozgalomban kiépített kapcsolatok tekintetében az látszik kirajzolódni, hogy bár Schwimmer és Aletta Jacobs közeli baráti kapcsolata 1914 után kiüresedett és a levelek megritkultak, Schwimmer élete végéig levelezésben állt Carrie Chapman Catt-tel, aki többek között az amerikai állampolgárságért folytatott küzdelemben is praktikus és fontos tanácsokkal látta el korábbi társnőjét. Erre lásd még: *Politics and Friendship. Letters from the International Women Suffrage Alliance*, 1990.

³³ Zimmermann: i. m.

³⁴ E tekintetben saját munkámat is segítette kutatási eredményeivel. (Zimmermann munkájában e források „M Series”-ként szerepelnek, az anyag újrendezését követő jelzetük: Rosika Schwimmer Papers, Series VIII. Personal Press Clippings. Box 503–550.)

³⁵ Kereszty: i. m.

³⁶ Rosika Schwimmer Papers VII. Box 497–499.

³⁷ Az osztrák nőmozgalommal kiépült kapcsolatot csak futólag, az 1913-as budapesti kongresszus és a bécsi előkonferencia kapcsán érinti. Kereszty: i. m. 104–120.

DÓRA CZEFERNER

THE SIGNIFICANCE OF THE ROSIKA SCHWIMMER PAPERS IN NEW YORK

How did a female clerk, Rosika Schwimmer (or Bédy-Schwimmer/Schwimmer Rózsa as she is better-known in the Hungarian historiography; 1877, Budapest–1948, New York) coming from a Jewish family become the secretary of the International Woman Suffrage Alliance (1904, Berlin)? What kind of difficulties did she as a provincial woman had to face with so that she would be able to become a well-known journalist in the Hungarian and in the international press during the first decade of the 20th century, when this profession was still highly dominated by male publicists? Why was it unique that she as a determined feminist and peace activist managed to make a living from her journalistic honorary and from the large sums of money she earned during her extended lecture tours around the old continent and in the United States? Along which principles did they start the publication of the first national feminist journal titled *The Woman and the Society* [*A Nő és a Társadalom*] in 1907?

In the paper, I seek answers to these questions on the bases of the newly-researched sources of the Rosika Schwimmer Papers (592 boxes, 160 linear feet, almost 50 linear meter), preserved in the New York Public Library.

